

*Жоробекова Б.С.***КОШ СӨЗДӨРДҮН КОМПОНЕНТТЕРИНДЕГИ
ТҮЗҮЛҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ***Жоробекова Б.С.***ОСОБЕННОСТИ СЛОЖНЫХ СЛОВ В СТРОЕНИИ
ИХ КОМПОНЕНТОВ***B.S. Zhorobekova***FEATURES OF COMPOUND WORDS IN THEIR
STRUCTURE OF COMPONENTS**

УДК: 894.341-09(043.3)

Тил – коомдук көрүнүш. Тил коомдо өсүп-өнүгөт, калыптанат. Ошондой эле ой-сезимдин асыл касиеттерин чагылдырып бере турган курал болуп эсептелинет. Азыркы кыргыз тили азыркы мүмкүнчүлүктөрүнө карай ички жана тышкы булактар аркылуу байыйт. Мындай көрүнүшкө байланыштуу жаңы түшүнүктөр, жаңы заттарды түшүндүргөн сөздөр, татаал сөздөрдүн келип чыгышын көрөбүз. Мына ушул татаал сөздөрдүн эмоционалдуу-экспрессивдүүлүккө ээ болуу менен анын тилдеги колдонулуш чөйрөсү, компоненттериндеги айрым өзгөчөлүктөрдү: компоненттеринин составы, мүчөлөрүнүн уланышы, сөз түркүмүнө болгон мамилеси, орун тартиптериндеги орун алуу өзгөчөлүгү сыяктуу спецификасын көрөбүз. Жалпы эле татаал сөздөрдүн анын ичинде кош сөздөрдүн компоненттериндеги мындай өзгөчөлүктөр тилдин сөздүк составы ары көркөм жана кыргыз тилинин баюусунун бир жолу катары түзүлгөнүнөн кабар берерине күбө болобуз.

Негизги сөздөр: татал сөздөр, эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк, компонент, компоненттин бөлүктөрү, чагылдыруу, калыптануу, сөз түркүмдөрү, сөздүк состав.

Язык – общественное явление. Язык формируется, развивается в обществе. Также служит средством для выражения мыслей и чувств. Современный кыргызский язык по мере возможности обогащается через внутренние и внешние источники. В связи с этим мы узнаём о новых понятиях, сложных словах, словах обозначающих новые понятия. Также узнаём об области применения в языке и об эмоционально-экспрессивной окраске сложных слов, некоторые особенности компонентов таких слов: состав компонентов, окончания, отношение к части речи. В общем, особенности компонентов сложных слов и слов которых требуют дефисного написания дают знать нам о том, что словарный состав кыргызского языка очень выразителен и обогащается с каждым днём.

Ключевые слова: сложные слова, эмоционально-экспрессивная окраска, компонент, состав компонентов, выражение, формируется, части речи, словарный состав, окончания.

Language is a social phenomenon. language is formed, developed in society. Also serves as a means to express thoughts and feelings. The modern Kyrgyz language is currently

being enriched to the extent possible through internal and external sources. In this regard, we learn about new concepts, complex words, words denoting new concepts. We also learn about the field of application in the language and about the emotionally expressive coloring of complex words, their some peculiarities of the composition of components, endings, attitude to the part of speech. In general, the features of the components of complex words and words that require hyphenated spelling let us know that the vocabulary of the Kyrgyz language is very expressive and enriched with each passing day.

Key words: compound words, emotional and expressive coloring, component, word composition, expression, form, parts of speech, vocabulary.

Тил – коомдук көрүнүш. Ал коом менен эриш-аркакта болуп, ошол эле учурда кыргыз эл жазуучусу Т.Сыдыкбеков айткандай "... адамдын адамдык асыл касиетин бөлөлөп, көркөтөп, анын ой-сезимин ойготуп, аны улам өркүндөтүп, байытып, жаңы сапатты алдына тартуулаган эң таасирдүү куралы..." болуп эсептелинет.

Анын жалпы туруктуулугуна карабастан, тилдеги сөздүк состав дайыма өнүгүү-өзгөрүү абалында болуп турат. Себеби, коомдук-саясий турмуштагы, экономикадагы, өнөр жай, илим жана техникадагы, маданият менен адабияттагы өзгөрүүлөр тилдеги жаңы сөздөрдү, түшүнүктөрдү пайда кылат. Натыйжада азыркы кыргыз адабий тили өзүнүн ички мүмкүнчүлүктөрүнүн эсебинен жана орус тилинен, ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен байып жана толукталып турат. Бул өзгөрүүлөр биринчи иретте тилдин сөздүк составынан көрүүгө болот. Мындай көрүнүшкө, процесске байланыштуу келип чыккан жаңы түшүнүктөр, жаңы заттарды түшүндүргөн сөздөр келип чыгат. Буларды илимде татаал сөздөр деп аталып, алар аркылуу берилүүдө. Муну менен татаал сөздөр сөздүк составды байытууда жана алардын түзүлүшүндөгү өзгөчө өзгөчөлүктөргө ээ экендигин байкайбыз. Мисалы:

1. Илимде, техникада, коомдук турмушта ка-

был алынган терминдердин катарында колдонуучу татаал сөздөр: өнөр жай, эмгек күн, тил илими, эмгек акы ж.б.

2. Ишканалдын, мекемелердин аттарын менчик аттарды белгилөөдө: Сыр-Дарыя, Тоголок Молдо, “Ала-Тоо” кинотеатры ж.б.

3. Кош сөздөр катарында колдонуучу татаал сөздөр: ата-эне, азык-түлүк, чалды-куйду, нан-пан, аска-зоо ж.б.

4. Предметтердин, нерселердин аттарын түздөн-түз көрсөтө турган татаал сөздөр: оттук таш, ат кулак, төө жалбырак ж.б.

5. Кыскартылган татаал сөздөр: райОНО, КМУУ, МТС жана башка татаал сөз тизмектерин маани жагынан жогорудагыдай топторго бөлүштүрүү Ж.Шүкүровдун эмгегинде таасын белгиленген.

Татаал сөздөр бардык эле тилдерде, анын ичинде түрк тилдеринде көп учурайт. Мисалы: алма-урик, ака-ука, ата-она, завод-фабрика, ишчи-дехкон (узб.), кирек-ярак (татар), эки-үш (каз.) ж.б. Айта кетчү нерсе орус тилинен кирген паровоз, пароход, колхоз, профсоюз, лунноход жана башка сыяктуу сөздөрдүн татаал сөз экендиги кыргыз тилинде анчалык байкалбайт.

Татаал сөздөрдү оозеки сүйлөгөн сөздөрдөн жана фольклордон гана эмес, көркөм адабияттан, котормодон, басма сөздөн да учуратууга болот. Мисалы: “Далай, далай ишти баштан өткөрүп, дасыккансыз ысык-суукту көп көрүп” [10, 137-б.].

“Басса-турса жалгыз сени эстеп,

Санаа чегип ойлуу термелген.

Сальштырып гүлгө жүзүңдү,

Карлыгачка сүйкүм теңеген.

“Ишенип кой эгер алп болсом,

Неберең, да уулун катары.

Жүрөт элем баарын көтөрүп,

Азап-тозок, кайгы-капаны” [11, 5,8-бб.).

Татаал сөздөр экспересивдүү, эмоционалдуулукка да ээ. Алар идеянын пафосун көтөрүүгө көмөчү болот. Мисалы: “Акыр кыяматтын коркунучу да мынчалык болбос. Дүңгүрөгөн дүбүрттөн, ок жадырган автоматтардын дабышынан кулагы биротоло тунуп калган Акбарага бүтүн дүйнө дүлөй болуп калгандай туюлду. Асман-жер **астын-үстүн** түшүп, колго кармалгыс, көзгө көрүнгүс болуп кыйрап кеткенсиди. Төбөдөгү бозчалган күндүн өзү да бул кара сүргүнгө жердегилер менен кошо куулуп жылтылдаган **миң-сан** майда сынык болуп быркырап, **үн-дабышсыз, ың-жың** алоолоп бараткансыды” [9, 29-30-бб.). Асты сызылган татаал сөздөр белгилүү бир кон-

тексттик мааниде алганда ойду так, таамай берүү менен окурманга эмоционалдуу, экспересивдүүлүк отте-ногун артырууга шарт боло алды.

Кош сөздөр татаал сөздөрдүн топторунун бири. Демек эки же андан ашык сөздөрдүн морфологиялык, лексика-семантикалык жактан байланышын түзүп турушу, синтаксистик жолдун шартында кура-лаары белгилүү болот. Тактап айтсак, кыргыз тилиндеги кош сөздөр (башка түрк тилдери сыяктуу) негизинен синтаксистик жол менен түзүлөт, башкача айтканда сөздөрдүн же элементтердин (компоненттердин) айкашы аркылуу түзүлөт.

Кош сөздөрдүн компоненттери бири-бирине багынычсыз болот. Алар тең байланыштагы мамилени негизинде түзүлөт. Мисалы: бак-дарак, бакты-таалай, оюн-күлкү, барыш-келиш, курбу-курдаш, ата-эне, аман-эсен жана башка. Мында грамматикалык формасы, лексикалык мааниси жагынан бири-бирине таасир тийгизип, бирдей суроого жооп берүү менен бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган тең укукка ээ сөздөрдүн өз ара байланышы аркылуу жасалды. Мындай тең байланыш аркылуу байланышы бири-бири менен багынычсыз мамиледе болуп келишине карата синтаксистик катыштын ыкташуу байланышын көрүүгө болот. Мында эч кандай жөндөмө мүчөсүз маанилик жактан байланышы эске алынат. Бул албетте, уңгу түрүндө келген кош сөздөргө мүнөздүү болот. Мисалы: чымын-чиркей, жоро-жолдош, курт-кумурска, эчки-улак жана башка. Кош сөздөрдүн синтаксистик жол менен түзүлүшүнө карата Ж.Шүкүровдун эмгегинде төмөндөгүдөй белгиленген. Анда:

1. Бир сөздүн же бир элементтин эки жолу айттылышы аркылуу түзүлөт. Мисалы: жылт-жылт, жарк-жарк, чох-чих, топ-топ ж.б.

2. Окшош маанилүү эки сөздүн айкалышы аркылуу түзүлөт. Мисалы: эл-журт, курал-жарак, идиш-аяк ж.б.

3. Карама-каршы маанилүү эки сөздүн айкалышы аркылуу түзүлөт. Мисалы: чоң-кичине, жакшы-жаман, аз-көп ж.б.

4. Айрым алганда башка маанилүү эки сөздүн айкалышы аркылуу түзүлөт. Мисалы: көк-ала, көк-кашка, кызыл-ала, кара-боз ж.б.

5. Бирдей болгон эки сөздүн экинчи сөзүн фонетикалык жактан өзгөртүп, биринчи сөзүн өзгөртпөй туруп, экөөн айкалыштыруу аркылуу түзүлөт. Мисалы: кат-мат, кагаз-магаз, нан-пан, чай-пай ж.б.

6. Бирдей болгон эки сөздүн биринчи сөзүнүн аягын кыскартып, экинчи сөзүн кыскартпай, экөөн

айкалыштыруу аркылуу түзүлөт. Мисалы: кап-кара, кып-кызыл, чоп-чоң ж.б.

7. Бирдей болгон эки сөздүн биринчисинин аягына -ма (-ме, -мо, -мө) мүчөсүн кошуп, экинчисине кошпой туруп, экөөн айкалыштыруу аркылуу түзүлөт. Мисалы: башма-баш, колмо-кол, бетме-бет ж.б.

8. Бирөөнүн реалдык мааниси болбогон эки элементтин айкашы аркылуу түзүлөт. Мисалы: майда-чүйдө, келин-кезек, кыз-кыркын, эски-куску ж.б.

9. Айрым турганда реалдык мааниге эч бирөө да ээ болбогон эки элементтин айкашы аркылуу түзүлөт. Мисалы: үрүң-бараң, ыйкы-тыйкы, ың-жың, кыжы-кужу, быкы-чыкы ж.б.

Кош сөздөрдүн морфологиялык ык менен жасалыш жөнү да өзгөчөлүктүү келет. Анда компоненттеринин составы, мүчөлөрдүн уланышы, сөз түркүмдөрүнө болгон мамилеси аныкталат. Уңгу негиз бул-табигый нерсе, ал эми мүчөлөр аткарган функцияларына карай сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу жана форма жасоочу болуп бөлүнөөрү бизге белгилүү. Мындан кош сөздөрдөгү туунду негиздердин белгиленген мүчөлөрдүн жасалышы аркылуу кош сөздөрдүн компоненттерин түзүүгө катышат. Алар компоненттерден орун алат. Мындай уланган учурларын мисалдардын тегеринде карап көрсөк.

1. Сөз жасоочу мүчөлөр сөздүн лексикалык маанисин да, формасын да өзгөртүп, андан жаңы сөздөрдү жасоочу мүчөлөр катышат. Мисалы: койчу-колон, зордук-зомбулук, эмчи-домчу, оруу-жыйуу, үйлүү-жайлуу, тердеп-тепчип, үнсүз-сөзсүз, көргөн-билген, оймо-чиймелүү ж.б.

2. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жалганган сөзүнүн лексикалык маанисин өзгөртпөстөн жеке грамматикалык маанисин, формасын гана өзгөртүп, башка сөздөр менен синтаксиситик жактан байланышына мүмкүнчүлүк түзгөн мүчөлөр эсептелинет. Ал эми кош сөздөрдө: түздөн-түз, ата-жнең, туз-насиби, күндөп-түндөп, онду-солду, бетке-көзгө, аке-үкөң, бала-чакң, жал-куйругу, туш-туштан ж.б.

3. Сөздүн лексикалык маанисине кээ бир оттенкалык өзгөчөлүктү киргизген форма жасоочу мүчөлөр да кош сөздөрдө кезигээрин көрөбүз. Мисалы: ага-иничек, балык-балырлар, шам-чырактай, бири-экин, эже-синдидей ж.б.

Ал эми кош сөздөрдү компоненттери биз билгендей, эреже боюнча туруктуу келет. Алардын ордуларын алмаштырууга болбойт. Бирок кээ бир учурларда кош сөздөрдү компоненттери реалдуу мааниге ээ жана алар өз алдынча колдонууга мүмкүн болгон, айрым бир кош сөздөрдүн компоненттерин ордуларын

алмаштырууга болот. Мисалы: ата-эне – эне-ата, ага-ини – ини-ага, амал-арга – арга-амал, асты-үстү – үстү-асты, асман-жер – жер-асман жана башка ушул сыяктуу кош сөздөр.

Ал эми андай реалдуу мааниге ээ болбогон жана өз алдынча колдонулбай турган кош сөздөрдүн ордуларын алмаштырсак, анда аладың мааниси тап-такыр бузулуп, семантикалык белгисинен ажырап калат. Себеби, бул жерде маани берген компоненти экинчисинин маанилүү компоненти катары келип, кош сөздөрдү жасоодо өзгөчө рол ойнойт. Эгерде бул кошту алмаштырсак, анда айтылгандай, кош сөздөр тизмегин жасоого эч мүмкүн эмес болуп калат. Мисалы: үрүң-бараң – бараң-үрүң, жээк-жаат - жаат-жээк, шашып-бушуп – бушуп-шашып жана башка ушул сыктуу мисалды келтирсек, анда көрүнгөндөй, кош сөздөр табиятынан ажырап калган болду. Демек тигил же бул семантикадан ажырап, стилистикалык каражатынан, табиятынан алыстап маанисиз сөз тизмегине ээ болобуз. Бирок мындай көрүнүшкө тил илиминде жол жок.

Кош сөздөрдүн составынын компоненттеринин орун алышы да, өзгөчөлүктүү да, кызыктуу келет. Анда тигил же бул орунда биринчи турган предмет, нерсе же көлөмү жагынан чоңу, улуусу, конкретүүсү, баалуусу жана башка ушул сыяктуу келген айырмачылыктагы сөздөр биринчи компонентинен орун алат. Айтсак, биринчи бышкан мөмө биринчи келип, кийин бышчусу кийин келип ковун-тарвуз (өзб.), арп-бугдай (түрк.). Ошондой эле, көлөмү жагынан чоңу биринчи келип, кыскасы экинчи келет. Мисалы: чоң-кичине, узун-кыска ж.б. Жаш өзгөчөлүгү боюнча улуусу биринчи келет: чал-кемпир, эже-синди, жигит-кыз, эрди-катын ж.б. Ал эми сандык белгини билдирген кош сөздөрдө болсо, алгачкы кыймылды жасаган объектини билдирген сөз биринчи келет: кирип-чыгып, барып-келип, жатып-туруп, учуп-конот, көрүп-билип, өткөн-кеткен ж.б. Ал эми экинчи бир компоненти мааниге ээ эмес компонентинен мурун мааниге ээ болгон компоненти келет: ийри-буйру, каршы-терши, тамыр-дүмүр, кийим-кече, келин-кесек ж.б.

Биринчи компонентине ылайык экинчиси фонетикалык өзгөрүүгө дуушар болгон кош сөздөрүн жана кош сөздөрдүн жалпы семантикасын күчөтүү маанисинде келген кош сөздөрдү, алар: ош-пош, чай-пай, ат-мат ж.б.; дап-даана, кып-кызыл, тап-такыр жана башка ушул сыктуу кош сөздөр тизмегинин ордуларын алмаштырууга, өзгөртүүгө мүмкүн эмес.

Жыйынтыктап айтканда, жалпы эле татаал сөз-

дөрдүн, анын ичинде кош сөздөрдүн компоненттериндеги мындай өзгөчөлүктөр тилдин спецификасына ылайык түзүлүп, тилдеги сөздүк составдын ары көркөм жана баюунун бир жолу катары түзүлөрүнөн кабар берет.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э., Давлетов С. ж.б. Кыргыз тили (Педагогикалык факультет үчүн). - Ф.: Мектеп, 1986.
2. Аганин Р.А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке. - М., 1959.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Ф., 1980.
4. Исаев Д., Кудайбергенов С., Үсөналиев С. Азыркы кыргыз тили. I бөлүк. Морфология VI, VII кл. үчүн. - Ф.: Мектеп, 1986.
5. Орузбаева Б.О. Маанилеш кош сөздөр жөнүндө кээ бир маалыматтар. // Муг. Жардам. - 1958. - №4. - №8.
6. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. - Ф., 1964.
7. Шүкүров Ж. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. - Ф., 1955.
8. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. I бөлүк. Фонетика. Морфология. - Ф., 1980.
9. Айтматов Ч. "Кыямат". - Ф.: Адабият, 1988.
10. Жусуев С. "Курманжан датка". - Б.: Руханият, 1991.
11. Гамзатов Р. "Тоолук кыз". - Б., 1991.
12. Жоомарт Жусуп. Ырлар жана поэмалар. - Ф., 1990.
13. Касымбеков Т. "Сынган кылыч". - Ф.: Кыргызстан, 1971.